

Summary

The article gives a detailed description of historiography of the Cossack starshyna. Having analyzed the modern level of investigation of this problem, the author proves the conclusion that creating a fundamental monography „Cossack starshyna of Hetmanship” covering all the activities of Ukrainian elite of those times is one of the most important tasks for modern Ukrainian historians.

О. К. Струкевич

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У СПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Останнім часом з'явилися роботи, що безпосередньо підпорядковані розгляду даної теми. Це, зокрема, дослідження В.С. Степанкова, спрямовані на аналіз теми соборності в політиці Б. Хмельницького [1], зусиль П. Дорошенка у справі збереження цілісності України наприкінці 60-х рр. XVII ст. [2] Об'єднавча політика Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка в контексті тієї обставини, що ліво- і правобережні гетьмани мали різних монархів-протекторів, проаналізував Т.В. Чухліб [3].

Сьогодні наукова історична громадськість отримала змогу познайомитися з працею Т. Олексюка. У темі соборності автор виділяє цілу низку аспектів, а серед них і ті, що є складовою соціокультурного фону історичного минулого, а саме: суспільно-політичний та етнокультурний [4, с.71]. Окремо в територіальному аспекті він виділяє роль козацтва XVII ст. та України-Гетьманщини у становленні тогочасного територіального розселення українців [4, с.84].

У даній статті пропонується розглянути питання соборності в політико-культурному аспекті, охарактеризувати соборність як політичну цінність, яка впливала на визначення тогочасної української внутрішньої та зовнішньої політики.

Її виокремлення із більш загальної, базової цінності “суверенітет” передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Дана орієнтація супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності її самостійної реалізації.

Орієнтація на соборність лежала біля самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прийняти під свою протекцію “...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...” [5, с.626-627]. Підкреслимо, що дана цінність на початку Національно-визвольної революції не існувала у вигляді надбання лише окремих елітарних осіб чи груп. Так, Б. Хмельницький активно оперував нею у пропагандистській роботі з армією. Виступаючи у похід проти Польщі, 6 травня 1649 р. гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися визволення Руської держави, територія якої простяглася б від Перемишля до Московського кордону [6, с.12]. Отже, ідея соборності була настільки поширеною, що гетьман вважав за можливе її використовувати для пояснення мети своєї діяльності представникам найширших верств українського суспільства.

Як показали дослідження В. Смолія та В. Степанкова, реалізація ідеї соборності залишалася одним із провідних рушіїв політики Великого Гетьмана до останнього його подиху [6, с.94-93]. Не виходила вона з поля зору й усіх без виключення наступних володарів гетьманських клейнодів та їх оточення.

Одним із яскравих проявів даної ціннісної спрямованості стали протести української еліти проти Андрусівського перемир'я та Вічного Миру, які узаконювали територіальний поділ України між польською та російською коронами. Факт розділення старшинство сприймало виключно як шкоду для Української держави. Так, категорично негативно у листі від 1 грудня 1669 р. до повноважних послів у Андрусові оцінював укладені домовленості П. Дорошенко. Він, зокрема, вважав, що з укладенням перемир'я Україна “нині поділена і розірвана на шматки... і того заради в кровопролиття зануритися примушеною є” [7, с.96]. Я. Лизогуб у листі 1669 р. до переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі висловлював впевненість, що ні П. Дорошенко, ні Д. Многогрішний не бажали б “того утверджувати роздвоєння між Україною, яким ніхто з українських людей в майбутні часи користі не здобуде, те чужим народам на користь” [8, с.115].

Як засвідчують документи, цінністю соборності члени родини Дорошенків не лише легітимізували свої політичні акції, але й підпорядковували їй власні вчинки, дарма що вони могли суперечити їх приватним інтересам та амбіціям. Так, коли цар через свого посланця Ф. Бобровича запропонував П. Дорошенку поставити його брата Андрія гетьманом Лівобережжя, “щоб жили в

любові, він за Дніпром, а брат на цьому боці Дніпра, кожен своєму государю служачи”, Петро відмовився. Як повідомляв посланець, царська стаття виявилася неприйнятною – “противною” для українців, оскільки “вони всі на тому, щоб обидва боки Дніпра разом були” [8, с.28].

Заради збереження єдності П. Дорошенко у травні 1669 р. звернувся до Д. Многогрішного з пропозицією “зі мною про цілість країни і людей звели надійно листа передати і в майбутньому листуватися, а я від себе тобі обіцяю братську любов і від мого місця повне сприяння” [8, с.188]. Дане звертання вагоме для нас тим, що показує, наскільки сильною була дана орієнтація. Адже П. Дорошенко звернувся до Д. Многогрішного після того, як останній виламався з-під влади Чигиринна й отримав клейноди з рук московського царя. Д. Многогрішний, зі свого боку, на початку 1672 р. теж висловлював ідею підданства царю обох гетьманів, щоб таким способом подолати розділення України [7, с.644].

Орієнтацією на соборність пояснювали свій зовнішньополітичний вибір початку 1673 р. старшини, очолені П. Дорошенком. Провідники правобережної еліти вважали, що іншого виходу як бути у підданстві турецького султана у них просто не існує. Причиною цього вони називали “мирну постанову” царя з королем, яку, врешті-решт, вони не могли прийняти тому, “що споконвіку в розділенні вони не бували, а нині одна без іншої сторони бути не хочуть” [9, с.166].

Цілком можливо, що одним із мотивів складення П. Дорошенком клейнодів перед І. Самойловичем, була спроба обійти умови Андрусівської змови і реалізувати ідею об’єднання обох берегів Дніпра, адже, як пояснював у березні ще 1673 р. Р. Дмитрашко-Райча піддячому С. Щоголеву, таким чином “задніпровські міста взяті і віддані будуть з-під держави турецького султана, а не з-під й. к. в-ті руки” [9, с.191]. Висловлену думку підтверджує також зображення І. Самойловичем себе й П. Дорошенка учасниками спільної справи возз’єднання України. У листі, написаному в березні 1677 р. до І. Сірка, гетьман переконував кошового, що його вимога до П. Дорошенка про складення клейнодів ставилася “не для тимчасової слави моєї, тільки для з’єднання православного народу нашого і сил війська запорозького і возвеличення розореної України” [10, с.93].

Той же І. Самойлович підвладну Гетьманщину називав “українським малоросійським куточком” [11, с.119], підкреслюючи таким чином факт її розділеності. 8 вересня 1676 р. він дякував Богу за те, що “вітчизну нашу розторжену Україну привів під єдиного монарха і регімент в об’єднання” [12, с.140], а 1 грудня 1682 р. в інструкції В. Кочубею, як послу до царя, не втримався від емоційного: “Однак цей увесь край Дніпра [Правобережжя – О.С.] стоїть нам в пам’яті нашої” [13, с.17].

Гарним прикладом, що підтверджує високе місце соборності в системі тогочасних цінностей та норм, може слугувати звинувачення, висунуте на початку 1677 р. І. Самойловичем проти П. Рославця, котрий здійснив спробу передати Стародубський полк у безпосереднє володарювання російського царя, за зразком слобідських полків. Отже, вибудовуючи своє звинувачення, І. Самойлович не називав наміри стародубського полковника найстрашнішим злочином щодо себе як особистості чи як гетьмана. Найбільшу провину того він вбачав у підриві єдності та спокою суспільства: “... А що більше, і всю Малу Росію Україну, яка нині, промислом Божим і частям вашим государським, у бажаній вже процвітає єдності, до шкідливого заколоту, і військо запорозьке, у розділенні того часу бувше, і весь народ малоросійський до більшого кровопролиття привести хотіли...” [11, с.5]. Як свідчить сумнозвісний донос генеральних старшин на Самойловича, він, незважаючи на укази монарші та статті Вічного миру, не віддавав сіл “посожських”, “поки самі Поляки за велінням Государським відібрали” [14, с.298].

Цінністю соборності активно оперували й інші суб’єкти української політики. Свої наміри початку 1668 р. щодо приєднання до Гетьманщини Слобідських полків І. Брюховецький розглядав як “турботи про цілість України вітчизни” [15, с.41]. А свої листи-заклики до боротьби з Москвою він, щоб подолати можливі сумніви, підкріплював заявами саме про наявність домовленостей щодо спільного виступу з Правобережжям: “...Оскільки з братією нашою тієї сторони нам вчинилася згода” [15, с.40]. Відомо, що до складу Правобережжя він подумки включав не лише Поділля, але й Волинь, “Підгір’я” та інші “Малоросійські землі” [16, с.375].

Пропонуючи свої варіанти здобуття військово-політичної протекції для Гетьманщини, саме ідеєю соборності намагалися привернути до себе союзників і гетьман М. Ханенко [7, с.227], і “гетьман військ Запорозьких” П. Суховій [8, с.221-222]. З цінністю соборності узгоджував свою політичну діяльність й П. Іваненко (Петрик), котрий у статтях з кримським ханом наголошував: “...І чигиринська сторона з усіма містами має бути під владою війська запорозького доти, доки Хмельницький з ордою завоював від поляків” [13, с.397]. До того ж, Петрик був єдиним з усіх представників політичної еліти свого часу, хто висловлювався за включення до складу України-Гетьманщини й Слобожанщини [17, с.235].

До теми соборності зверталися й старшини П. Орлика як у “Покірному меморіалі запорозького війська” до Карла XII [18, с.115], так і в Конституції, причому в останній дане питання піднімалося одним з перших, одразу після пункту про захист православної віри [14, с.245-246]. Втративши

правий берег, українські гетьмани ніколи не відмовлялися від титулування: “обох боків Дніпра гетьман”, хоча, звичайно, усвідомлювали, що останнім, хто мав підстави так титулуватися, був І. Мазепа. Це чітко фіксувала, наприклад, праця Г. Грабянки. Завершуючи її “Реєстром гетьманів...”, гадяцький полковник ретельно вказував аж до “гетьманом поставленого Івана Скоропадського”, хто після Б. Хмельницького досягав реального поширення своєї влади на обидва береги Дніпра. На фоні даних історичних знань, безперечно, поширених у середовищі старшинства Гетьманщини XVIII століття, особливо виразним, демонстративно-показовим, виглядає титулування К. Розумовського “Гетьман всієї Малої Росії обох сторін Дніпра” [19, арк.24]. Факти подібного самотитулування І. Скоропадським, Д. Апостолом й К. Розумовським, на думку істориків держави і права, були засобом нагадування гетьманами, “що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя” [20, с.224]. Цей висновок можна поширити й на підлеглих гетьманам старшин, що підтверджується, зокрема, таким відомим історичним документом, як “Прохання малоросійського шляхетства” 1763 р. Адресуючи його російській імператриці, представники української еліти не пропустили випадку підкреслити, що, обравши протектором Олексія Михайловича, Б. Хмельницький “всю Малу Росію до всеросійської імперії приєднав” [21, с.89], а потім нагадати про “відступлення, спочатку Андрусівськими договорами, а потім трактатом Вічного миру задніпровської України полякам” [21, с.95].

Орієнтації на соборність себе проявляли й у чіткому географічному визначенні українських територій. Після Б. Хмельницького це робив П. Дорошенко. Приймаючи протягом грудня 1667 – квітня 1668 рр. російських послів, він підкреслював, що під тим боком України слід розуміти не лише території, підвладні його регіменту, але й “Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, тії головні міста князівства Руського” [7, с.241].

У договорі з турецьким султаном він вказував, що український – “руський народ” живе не лише під його гетьманським регіментом, “але й в інших межах та кордонах, це з одного боку Перемишль, Самбір і від граду Києва і далі навіть на 12 миль, а з другого боку від річки Вісли, а з іншого третього боку, від Німана, а з четвертого боку, це від Сівська і Путивля, все є козаки” [7, с.167].

На широкі й достатньо чітко зафіксовані географічні кордони України вказував також І. Самойлович. Відрядивши наприкінці 1682 р. посольство до Москви, гетьман зобов’язав його керівника нагадати, що Україна піддалася царю, перебуваючи “в досконалій своїй повноті не тільки від Польської землі по річку Случ і по місто Кам’янець, а від Волоської землі по річку Дністро широта її простягалася, але і від Литви вглиб свої широко мала кордони”. Окремо він підкреслював, що до “тогочасної Дніпра сторони” мають належати “Поділля, Волинь, Підгір’я, Підляшся і вся Червона Русь, в яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Ізяслав, Корець та інші знаходяться” [13, с.16]. Очевидно, що гетьман не полишав сподівань, принаймні в історичній перспективі, повернути ці території. Тому й включив до інструкції фразу: “Проте залишаємо теє до щасливішого часу” [13, с.17].

І хоча орієнтації на соборність поступово втрачали свої географічні маркери та номенклатуру, обмежуючись формулюваннями про “єдність обох берегів Дніпра”, вони назавжди залишилися зафіксованими в політико-культурному комплексі української еліти завдяки “козацьким літописам” і особливо найпоширенішому з них – “Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки” [22, с.68].

Підводячи підсумки публікації, скажемо, що політична цінність соборності спочатку чітко усвідомлювалася як об’єднання навколо державних інституцій усіх етнічних українських територій. Вона виступала провідним гаслом політики Б. Хмельницького, П. Дорошенка. Її, більшою чи меншою мірою, враховували у своїй політиці та політичних символах усі інші гетьмани, незважаючи на постійне зведення даної орієнтації від рівня актуалізації конкретної географічної покордонної номенклатури до рівня традиційних згадок про єдність обох берегів Дніпра.

Джерела та література

1. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648-1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996.
2. Степанков В. Боротьба Петра Дорошенка за збереження цілісності козацької України (друга половина 1668-1669 рр.) // Український історичний збірник. – Випуск 5. – К., 2003.
3. Чухліб Т.В. Спроби об’єднання Лівобережної та Правобережної України за умови визнання їхніми гетьманами різних протекцій Чухліб Т.В. Гетьмани і Монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003.
4. Олексіук Т. Соборна Україна. – К., 2004.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). – К., 1961.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. 9 (1668-1672). – СПб., 1877.
8. Акты ЮЗР. – Т. 8 (1668-1669; 1648-1657). – СПб., 1875.

9. Акты ЮЗР. – Т. 11 (1672-1674; прибавл. 1657). – СПб., 1879.
10. Акты ЮЗР. – Т. 12 (1675-1676). – СПб., 1882.
11. Акты ЮЗР. – Т. 13 (1677-1678). – СПб., 1884.
12. Акты ЮЗР. – Т. 5 (1633-1699). – СПб., 1853.
13. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков – Т. 1. – Владимир, 1903.
14. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Часть I. 1649-1687. – М., 1858.
15. Акты ЮЗР. – Т. 7 (1657-1663; 1668-1669). – СПб., 1872.
16. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898.
17. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
18. Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції – зареєстрований у королівській канцелярії 22 жовтня 1709 // Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник / Ред. Р. Смаль-Стоцький // Праці Українського наукового інституту. – Т. 46. – Серія історія: Кн. 5. – Варшава, 1938. – Т. 1.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) – Ф. І. Літературні матеріали. – Од. зб. 53764. Диариуш Генеральної військової канцелярії 1750 г.; Там само. – Од. зб. 53766-53968. Документи о жизни и деятельности гетмана графа К. Разумовского – универсалы, указы, ордера и т.д. Оригиналы и копии.
20. Музиченко П. Історія держави і права України: Навч. посібник. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 2000.
21. Прощение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8.
22. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

Summary

The article is devoted to the looks of the Ukrainian political elite of period of Hetmanshina in relation to saving of political, territorial and ethnocultural unity of Ukrainian earths. Keywords: cathedral, state institutions, hetman government, political integrity, cossacks elite, military-political patronage.

І. І. Лиман

“НАЧАЛЬНИК ЗАПОРОЗЬКИХ ЦЕРКОВ” ВОЛОДИМИР СОКАЛЬСЬКИЙ

Серед духовенства Запорозьких Вольностей Володимир Сокальський є чи не найбільш популярним в історіографії. Інтерес до нього можна порівняти лише з увагою, яка приділяється постаті єпископа Анатолія Мелеса – людині, завдяки якій Запорожжя намагалося вийти з-під духовної влади київського митрополита і заснувати власну архієрейську кафедру. Це не дивно, оскільки обидві духовні особи відігравали значну роль в історії Запорожжя, і, насамперед, у намаганнях Коша відстояти свою автономію в духовній сфері.

Біографія отця Володимира на сьогодні залишається недостатньо дослідженою, в першу чергу, через брак джерел. Достеменно відомо, що в 1762 р. в “Реєстрі – скільки у війську запорозькому низовому при приводі до присяги на вірність Його І. В. Государю Імператору Петру Федоровичу, Самодержцю всеросійському, старшин і козаків запорозького війська, також всякого звання людей було” Сокальський був уже записаний як ієромонах Києво-Межигірського монастиря і начальник січової церкви [1, с.654-655]. За документами, виявленими О. Кузьмуком, з листопада 1763 р. по жовтень 1767 р. отець Володимир був намісником Києво-Межигірського монастиря, восени ж 1767 р. він поїхав по монастирських справах до Січі і був вдруге обраний начальником січових церков [2, с.94].

Під час перебування на цій посаді отець Володимир дуже добре прислужився і рядовому козацтву, і тим більше кошовому керівництву.

На Запорожжі, як і в інших регіонах Російської імперії, в період Нової Січі духовні особи підтримували своїм авторитетом представників світської влади, освячуючи їхні дії. При тому, що на керівництво як світською, так і духовною справою на території Запорозьких Вольностей претендували можновладці і Києва, і Петербурга, місцеве духовенство, в тому числі і Володимир Сокальський, пріоритетом бачило підтримку Коша Війська Запорозького. Отець Володимир, продовжуючи існуючу традицію, під час літургії молився за здоров'я кошового отамана, судді, писаря, осавула і всього війська; проводив вдячні молебні з приводу перемог запорожців. Начальник січових церков брав участь у поїздках кошового керівництва територією Вольностей, під час яких здійснювався, зокрема, розгляд судових справ [3, с.607-608]. Причому Сокальський відігравав лише роль почесного супроводу, не втручаючись у вирішення питань судочинства.